द्यक्षरसंस्थितिः। सुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावुभयतः स्थितौ। कोष्ठे कुक्षौ उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छमीरितम्। क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागतः। सुखस्थो लभते सिद्धिं वरस्थः स्वल्पजीवनः। उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात्। पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः। कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" पिङ्गलायाम् "कूर्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्याज्जपयज्ञकम्। तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्वानर्थाय कल्पते"।

२ज्योतिषोक्ते नक्षत्रभेदेन देशभेदानां शुभाशुभज्ञापके कूर्माकारे चक्रे च तद्विरूपम् ज्यो० त०यथा "प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः। आक्रम्य भारतं वर्षं नयभेदं यथाक्रमम्"। तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः "मध्यप्रागग्नियाम्यादि कृत्तिकादितयत्रयैः। क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः"। तत्र वेधो यथा "पूर्वापरे भवेद्वेधो वेधस्योत्तरदक्षिणे। ईशानराक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते। तारात्रयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्"। तत्र वेधादिजन्यदोषाः "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च। एवं देशगृहग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत्। तथाच यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः। दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीडयेत्। सौरिर्बलाधिको दुष्टः, स्वल्पवीर्यः शुभावहः। एकदा पीडयेद्यत्र भानुजः कूर्मचक्रके। तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः। दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्। दूष्यदेशभेदाश्च कूर्मविभागशब्दे दृश्याः

कूर्म्मपुराण न० कूर्मेण भाषितं पुराणम्। व्यासप्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्य विषयाश्च दृष्टव्या० दर्शिता यथा

"श्रीब्रह्मोवाच। शृणु वत्स! मरीचे! ऽद्य पुराणं कूर्मसंज्ञितम्। लक्ष्मीकल्पानुचरितं यत्र कूर्मवपुर्हरिः। धर्म्मार्थकामनोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक्। इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दयाधिकम्। तत् सप्तदशसाहस्रं सचतुःसंहितं शुभम्। यत्र ब्राह्म्या (संहितया) पुरा प्रोक्ता धर्म्मा नानाविधा मुने!। नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायकाः"। तत्पूर्वभागे "तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा। लक्ष्मीप्रद्युम्नसंवादः कूर्मर्षिगणसङ्कथा। वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम्। कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः। ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा। सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम्। भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च। देशादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाकृतिस्ततः। दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपान्वयकीर्त्तनम्। आत्रेयवंशकथनं कृष्णस्य चरितं शुभम्। मार्कण्डकृष्णसंवादो व्यासपाण्डवसंकथा। युगधर्म्मानुकथनं व्यासजैमिनिकी कथा। वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम्। त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम्" तदुत्तरभागे "उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतैश्वरो ततः। व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्म्मप्रबोधनी। नानाविधानां तीर्थानां महात्म्यञ्च पृथक् ततः। नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता स्मृता। ततः परं भगवती संहितार्थनिरूपणे। कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता"। तदुत्तरभागे भगवत्याख्यद्वितीयसंहितायाः पञ्चसु पादेषु "पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः। सदाचारात्मिका वत्स! भोगसौख्यविवर्द्धनी। द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकीर्त्तिता। यया स्वाश्रितया पापं विधूयेह व्रजेद्दिवम्। तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा। यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम्। चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता। यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्द्धनः। पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजन्मनाम्। यया चरितयाप्नोति भाविनीमुत्तमां जनिम्। इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता मुने!। तृतीयाप्रोदिताऽसौरी नृणां कामविधायिनी। षोढा षट्कर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम्। चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता। चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी। ताः क्रमात् षट्चतुर्द्वीपुसाहस्राः परिकीर्त्तिताः"। तत्फलश्रुतिः "एतत् कूर्मपुराणन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम्। पठतां शृण्वतां नृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम्। लिखित्वैतन्तु यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम्। ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम्"। तच्च पुराणम् तामसं "मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च। अग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत" पाद्मोत्तरख० ४३अ०।

कूर्म्मविभाग पु०कूर्म्मस्य तद्रूप भगवदवयवस्य विभागोऽत्र।